

South-West University „Neofit Rilski“ – Research Activity  
Югозападен университет „Неофит Рилски“ – изследователска дейност

## ВЪЗПИТАНИЕ И ПРЕВЕНЦИЯ: КОНЦЕПТУАЛНИ И ТЕРМИНОЛОГИЧНИ УТОЧНЕНИЯ

**Снежана Попова**

Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград

**Резюме.** Основният акцент в проучването е върху концептуализирането на значението на възпитанието за превенцията на проблемното детско поведение. Настоящата разработка утвърждава идеята, че *превантивните аспекти на възпитанието са най-важната част от цялостната система за предпазване от антиобществени прояви*. Акцентът върху ролята на възпитанието като защитен фактор разширява обхвата на научния анализ, като вниманието се съсредоточава върху *многообразните контекстуални възпитателни фактори*, които допринасят за преодоляване на деструктивността, социалната агресия и междуличностните конфликти в общуването и подпомагат развитието на социалната компетентност и емоционалната устойчивост на подрастващите. *Теоретизирането на функционалното предназначение на възпитателните взаимодействия в цялостната система за превенция на асоциалните прояви на подрастващите съдейства за постигане на по-цялостно и адекватно разбиране на въпросите, свързани с детските и юношеските проблемни поведения.*

**Keywords:** upbringing, Bulgarian society, preventive aspects of upbringing, authoritarian upbringing, preventive programs

*Дървото с дълбоки корени не се бои и от най-силния вятър.*

**Конфуций**

Предизвикателствата в ежедневието на хората в нашето общество, свързани с нарастващата агресивност в междуличностното общуване, извеждат на преден план необходимостта от поставяне на сериозни акценти в научните изследвания върху разнообразните форми на проблемното детско поведение, които могат да прераснат в по-сериозни асоциални прояви. Традиционно в педагогическата практика вниманието се насочва предимно върху наказателните стратегии, *а не върху предпазването* от агресивни и деструктивни реакции на децата в ситуации на стрес или при решаване на лични проблеми.

Поради широкото разпространение на разнообразните форми на проблемно поведение на подрастващите в наши дни проблемът за адекватното теоре-

тично обосноваване на интегративните връзки и зависимости между превенцията и възпитанието става все по-актуален. Задълбоченият анализ на начина, по който възпитанието влияе върху възникването на риска от проблемно поведение, има важно значение за съсредоточаване на превантивните намеси върху ключовите компоненти, които довеждат до значителни резултати в просоциалното развитие на младите.

*Превенцията на насилническите и деструктивни прояви на подрастващите е сложен проблем с изключителна социална значимост. Именно поради това тя трябва да се превърне в основен приоритет за посттоталитарното ни общество, особено в контекста на задълбочаването на мултипликативните ефекти на рисковите социално-икономически и политически фактори за провокиране на агресивността на подрастващите. Динамичното развитие на глобализационните процеси в постмодерността също детерминира потребността от фокусиране върху процесите, които подпомагат предпазването от асоциални поведенчески прояви.*

Основният акцент в проучването е върху концептуализирането на значението на възпитанието за превенцията на проблемното детско поведение. Настоящата разработка утвърждава идеята, че *превантивните аспекти на възпитанието са най-важната част от цялостната система за предпазване от антиобществени прояви*. Ефектите на възпитанието са от решаващо значение и имат дългосрочни последици за благополучното и пълноценно развитие на личността. Акцентът върху ролята на възпитанието като защитен фактор разширява обхвата на научния анализ, като вниманието се съсредоточава върху *многообразните контекстуални възпитателни фактори*, които допринасят за преодоляване на деструктивността, социалната агресия и междуличностните конфликти в общуването и подпомагат развитието на социалната компетентност и емоционалната устойчивост на подрастващите. *Теоретизирането на функционалното предназначение на възпитателните взаимодействия в цялостната система за превенция на асоциалните прояви на подрастващите съдейства за постигане на по-цялостно и адекватно разбиране на въпросите, свързани с детските и юношеските проблемни поведения.*

Въпросът за взаимодействието между превенцията на проблемното детско поведение и възпитанието не се обсъжда задълбочено в българската педагогическа литература. В настоящото изследване се подчертава спецификата на функционалното предназначение на възпитанието в постмодерността, и по-конкретно – в условията на новата ни социално-икономическа, политическа и духовна ситуация, в която се намира нашето общество. Голяма част от традиционното във възпитателните практики е изчерпало своите възможности и като особено приоритетна се очертава необходимостта за *осъвременяване на концептуалното отношение* на хората (педагози, социални работници, ресурсни учители, психолози, родители и всички, които са ангажирани с възпитанието

на подрастващите) към възпитанието. *Трансформирането на възпитателните взаимодействия като насърчаващи личностното развитие и свободната изява на подрастващите* е свързано още и с нивото на тяхната самоосъзнатост и лична отговорност за бъдещето на младите хора, от субективните им преживявания, свързани с изпълнението на възпитателната роля, както и от нивото на развитие на уменията им за саморефлексия и самоконтрол.

Продължилото доста дълго време недооценяване на ролята на възпитанието в нашата страна или неговото неадекватно интерпретиране създават рискове и предпоставки за повишаване на инертността и стихийността във влиянието на факторите от социалната среда относно превенцията на асоциалното поведение на младите хора. В същото време настъпват изключително динамични и дълбоки изменения в социалната ни действителност, за които младите хора нямат съответната готовност за справяне. Всъщност последиците от високомерното пренебрегване на ролята на възпитанието за цялостното личностно развитие на подрастващите довежда до ситуации, в които оставяме децата и юношите безпомощни, недостатъчно ориентирани към собственото си здраве и лично благополучие, към начините, по които по-успешно да се справят с житейските си проблеми.

Докато на ниво конструиране на теоретични постановки в педагогическата общност ентузиасирано се разпространяват идеи за отказ от термина „възпитание“, в реалната житейска действителност се задълбочават проблемите от неговия дефицит на различни равнища. В ежедневието на хората от нашето общество се утвърждават деструктивността и негативизмът като практики в междуличностните интеракции. Всичко това допринася за засилване на възпитателния дефицит и неговия негативен мултиплициращ ефект върху живота на групата, общността и отделната личност. На равнището на индивидуалния жизнен стил на хората в съвременното българско общество липсата на ефективно функционираща възпитателна практика, ангажираща различните социални структури, довежда до увеличаване на дезорганизираността и напрегнатостта в ежедневието им. *Възпитанието подпомага изграждането на базисни за личността конструкти, фундаментални манталитетни характеристики, изграждащи отношението на отделния човек към себе си и към другите.*

Настъпилите изменения в живота на младите хора у нас също предизвикват напрегнатост, тревожност, липса на яснота за житейските перспективи. Известно е, че *там, където изчезва смисълът, се ражда насилието*. Затова не бива да ни учудва широкото разпространение на насилствено, опозиционно и асоциално поведение сред „децата на прехода“. По-скоро този обезпокоителен факт отразява сериозните проблеми на съвременното българско общество в посттоталитарния му период на развитие. Ефектите от авторитарното възпитание, продължило десетилетия в нашата страна, не са обект на

теоретичните анализи в педагогическата наука. Странно е, че тази толкова важна тема се отбягва в педагогическите разработки, а всъщност нейното адекватно интерпретиране до голяма степен довежда до успешното изясняване на основната част от затрудненията в педагогическото ежедневие.

В съвременната българска ситуация, в която потребностите на възпитателната система нарастват с изключителни темпове, а ресурсите за тяхното удовлетворяване са твърде ограничени, един от централните проблеми е за предотвратяването и намаляването на стихийността и инертността в проявлението на възпитателните взаимодействия, за внасянето на яснота и целенасоченост в тяхното планиране, организиране и осъществяване. В годините на прехода много педагози от академичната общност със своите разсъждения за дискредитиране на възпитанието допринасят за задълбочаване на дезорганизираността в педагогическата реалност. Възпитанието е един от най-важните процеси за предаване и усвояване на социалния опит, както и за стимулиране на личностното израстване. Авторитарното възпитание (например това, което битуваше повече от четири десетилетия в условията на тоталитарното управление на нашето общество) нанася сериозни травми и деформации в менталитетните характеристики на отделния индивид, в начина му на мислене, преживяване и поведение, и може да се определи като форма на насилие и малтретиране. При съвременните условия животът изисква от педагогическата теория да очертае правилната посока, да даде верните ориентири на учители, родители, педагогически съветници, социални работници, и т.н., които са ангажирани с възпитанието и обучението на децата и юношите.

Адекватната визия за превантивните аспекти на възпитанието изисква перманентно преосмисляне на измененията в реалната житейска действителност и актуализиране на теоретичните постановки и конкретните стратегии за подпомагане на цялостното личностно развитие на децата и юношите. Изграждането на теоретичната рамка за конструиране на програми за превенция на асоциално поведение в контекста на възпитанието на подрастващите в различните възрастови периоди е изключително важна задача, тъй като от нейното адекватно решаване се предопределя и възможността за реалното им приложение и ефективна реализация в условията на българската педагогическа действителност. Проблемът за адекватното теоретично обосноваване на интегративните връзки и зависимости между превенцията и възпитанието става все по-актуален и поради механичното пренасяне на модели и успешни практики от други страни, обобщени в различни превантивни програми, без необходимото адаптиране към спецификата на нашия понятийно-терминологичен и социокултурен контекст.

Съобразяването на усилията на институциите за превенция на проблемното детско и юношеско поведение със спецификата на социалния контекст е изключително важно условие за тяхната ефективност и ефикасност. В тази

връзка Джордж Шугей и Робърт Хорнър споделят необходимостта от адекватност на превода и определят внимателното обмисляне, адаптирането към реалния начин на живот, на обучение и възпитание като един от основните принципи за гарантиране на успеха на превантивните стратегии и практики (Sugai, Horner, 2008: 69).

Не само по отношение на използването на термина „възпитание“, но и за доста други педагогически понятия, които са неизменна част от българския ни език, в последните години се наблюдава тенденция от тяхното игнориране и използване на нови клишета, заимствани от други езици. Без да се пренебрегва динамиката на езиковите конструкти, която се свързва и с навлизането на чуждици (процес, който е естествен за развитието на езика), една от приоритетните задачи на учените в различните области от научното познание (особено за педагозите) е не да повтарят едни и същи шаблонни изрази, които понякога нямат адекватен смисъл в контекста на ситуацията (в теоретизирането и в практическата употреба), а в опитите си да проправят общ път в мисленето, съответстващ на световната наука, **да намерят най-подходящите решения за превод на англоезичните автори, без да игнорират създаденото от векове ценностно и езиково богатство, и да не употребяват неадекватни на нашия социокултурен и езиков контекст думи, които противоречат на духа на българската традиция и спецификата на родния ни език.** Това се отнася най-вече до необходимостта от запазване на базисните педагогически понятия, сред които основно място заема възпитанието. Друг е въпросът за потребността от нова концепция за възпитанието, съобразена с променените контекстуални условия в съвременното постмодерно общество. Както твърди Бахая Ибн Пасвада: **„Този, който приема традиция, без да я осмисли и прецени, е като слепец, воден от другите“.** Тази мъдрост има особено актуално звучене днес, когато прекалено честите образователни реформи и тенденцията да се подражава на другите ни отдалечават от нашата собствена национална идентичност и ценност като народ, което, за съжаление, ще има дългосрочни негативни ефекти в много области.

**Отричането на термина „възпитание“ и придържането към езикови образци, създадени в различен за нас културен контекст, може да има твърде негативни дългосрочни ефекти относно конструирането на адекватна концепция за превенцията на проблемното поведение.** По този начин се нарушава балансът във взаимодействието между теорията и практиката, в резултат на което в педагогическата реалност проблемите се задълбочават и възпитателните дефицити се мултиплицират. Както в миналото, така и днес не бива да се забравя, че **възпитанието е специфична област от духовния живот, която акумулира вековен опит, който се предава от поколение на поколение.** От една страна, приемствеността във възпитанието е предпоставка за неговата успешна реализация. От друга, възпитанието може

да бъде ефективно само ако е актуализирано и се привежда в съответствие с динамичните характеристики на социума. Това предопределя необходимостта от неговото перманентно реформиране, осъвременяване и адаптиране, съобразено с променените предпочитания, стремежи, житейски разбирания, със субкултурата на съвременното подрастващо поколение.

Разработването на цялостна визия за превенцията на проблемното детско и юношеско поведение изисква уточняване на теоретичната рамка, в която **основно място заема процесът на възпитание**, който обхваща **целенасочените и организирани междуличностни интеракции, насочени към насърчаване на личностното развитие на подрастващите и подпомагане на овладяването на конструктивни стратегии за решаване на проблеми и справяне в затруднени житейски ситуации**.

Концептуалният модел на превенцията се конструира на базата на **взаимодействието между възпитателните фактори**, тъй като единствено посредством съгласуването и координирането на превантивните усилия на семейството, училището, масмедията, религиозните институции, културно-просветните учреждения и т.н. може да се постигнат желаните резултати. Системността, целенасочеността и комплексността на възпитателните влияния са важно условие за тяхната ефикасност. **Обединяването на усилията на всички заинтересовани и пряко ангажирани с възпитанието на подрастващите фактори от социалната среда** е от съществено значение за реализацията на съответните ползи, свързани с предпазване на децата и юношите от асоциални прояви.

В последните две десетилетия в световен мащаб се наблюдава тенденция за ориентиране на научните изследвания, свързани с превенцията на противобществените прояви на децата и юношите, **от анализ на причинно-следствената им обусловеност към изясняване на процесите, които подпомагат предпазването от такова поведение в онтогенезиса** (Miller, Brehm, Whitehouse, 1998). Изследователските интереси се насочват от **разкриване на рисковите фактори**, които довеждат до ескалация на деструктивното поведение сред подрастващите, към разработване на стратегии за насърчаване на психологическата им устойчивост на влиянието на неблагоприятните фактори от околната среда и стресиращите житейски обстоятелства.

Предполага се, че промяната във фокуса на изследователските разработки е допълнително повлияна и от осъществяващото се напоследък интензивно разработване на проблемите, свързани с **компетентността и устойчивостта на личността**, особено в контекста на междуличностните взаимодействия в по-напрегнати и стресови ситуации (Benard, Cowen и Work, Masten, Best и Garmezy /По Miller, Brehm, Whitehouse, 1998). **Компетентността се отнася до овладяване на моделите на ефективната просоциална адаптация, докато устойчивостта най-често се определя като проява на компетентността на**

*личността при сблъсъка с разнообразните житейски затруднения.* Според Пламен Радев и Албена Александрова „компетентността в традиционното си референтно значение е индивидуално интегративно свойство на личността, което се изразява в спецификата на организиране и използване на различните знания и умения и позволява ефективни решения и поведение в различни ситуации“ (Радев, Александрова, 2009: 105).

Изследователите, които се фокусират върху превенцията на проблемните поведения, обособяват три основни групи категории за определяне на защитните или компенсаторните ресурси, които прогнозираят успешното справяне на отделния човек в условията на стрес и тревожност: а) *индивидуалните характеристики* (интелектуални способности, саморегулация, темперамент и т.н.); б) *родителските характеристики* (качеството на привързаността във връзката родител – дете, сплотеността в семейството и т.н.; в) *социалните контекстуални характеристики* (например училището и други институции), които насърчават овладяването на социалните ценности и предоставят възможности за развитие и затвърждаване на просоциалното поведение (Miller, Brehm, Whitehouse, 1998).

Според Клавдия Сапунджиева разбирането за възпитанието се съотнася с културно-историческия контекст на епохата и филтрира значимите и характерни ценности и опит. Първоначалното значение на термина като ръководство постепенно „търпи метаморфози, които разкриват нови смислови значения и преодоляват ограничаването му до отглеждане, дисциплиниране, привикване. Възпитанието се разкрива като иманентна характеристика и същност на човека, който се ражда със способността да бъде възпитаван и да възпитава другите. Възпитанието е всеобхватна характеристика на човешката същност, то е предаване и овладяване на духовност (култура)“, която се проявява в поведението на човека (Сапунджиева, 2004: 33).

Функционалното предназначение на възпитанието е свързано *не само с подпомагане на интернализацията на социокултурните норми и правила на поведение, но и с поощряване на развитието на базисните личностни конструкти* (психосоциална идентичност, Аз-концепции, нагласи, ценностни ориентации, ролеви стереотипи и т.н.). Те представляват *основна част от вътрешноличностната мотивационна система, регулираща поведението на отделния човек.* Съвременните тенденции на възпитателните взаимодействия са ориентирани към създаване на благоприятни условия за *стимулиране на по-задълбоченото осмисляне на собствения емоционален и житейски опит от подрастващите, за подпомагане на мобилизацията на вътрешноличностните им ресурси за саморазвитие, саморегулация и самоконтрол* (Попова, 2006: 202).

Основната идея в настоящата разработка е, че *превантивните аспекти на възпитанието са най-важната част от цялостната система за*

*предпазване от антиобществени прояви.* Пропуските и грешките във възпитанието създават риск от развитие на емоционални и поведенчески проблеми. Разбира се, превенцията на асоциалното поведение е доста сложен проблем, осъществяващ се на различни нива, но ролята на възпитанието е централна и от неговата ефективност зависи до голяма степен благополучието на хората в младежка и зряла възраст. Освен това чрез акцентите върху превантивните аспекти на възпитанието се обясняват както условията за предпазване от деструктивно поведение, така и възможностите на общуването в различните социални групи и общности за развитие на социалната компетентност на подрастващите. По този начин се *разширява обхватът на научния анализ, като вниманието се фокусира върху многообразните контекстуални възпитателни фактори*, които допринасят за преодоляване на деструктивността, социалната агресия и междуличностните конфликти в общуването и подпомагат развитието на социалната компетентност и емоционалната устойчивост на подрастващите.

Предполага се, че *концептуалното изясняване на превантивните аспекти на възпитанието ще доведе до внасяне на по-голяма яснота и целенасоченост на дейностите, свързани с предпазване от проблемно поведение в детството и юношеството.* Теоретичните уточнения обуславят и преосмислянето на специфичните начини за активизиране на ресурсите на отделните възпитателни фактори във връзка с решаването на проблема за агресията, враждебността и насилието в житейската ни действителност.

Ориентирането на изследователските търсения към изясняване на превантивните аспекти на възпитателния процес, осъществяван в отделните компоненти на възпитателната система (семейство, училище, средства за масова комуникация, културно-просветни институции, религиозни общности, общуването с връстниците и т.н.) създава благоприятни възможности за *постигане на по-цялостно и адекватно анализиране на визираната проблематика.* По този начин се разкриват интегративните връзки и зависимости между възпитателните взаимодействия в различните фактори от социалната среда за насърчаване на просоциалното поведение и предпазване от противообществени прояви на младите хора.

Превенцията на проблемното детско и юношеско поведение е изключително сложен проблем, който обхваща ангажираността на много социални структури (семейство, училище, институции на законодателното право, детска педагогическа стая, локална общинска администрация, медии, неправителствени организации, религиозни институции и т.н.). Разбира се, каквито и мерки за превенция да се вземат, те не могат да бъдат ефективни без осъществяването на оптимално взаимодействие между посочените институции и организации. В търсенето на ефективни решения за оптимизиране на превантивните аспекти на възпитанието е необходимо да се постави *акцент върху*

**координирането и съгласуването** на усилията на родители, учители, педагогически съветници, психолози, социални работници и т.н. за предпазване от насилническо, опозиционно и агресивно поведение сред децата и юношите.

**Успешното осъществяване на визираното взаимодействие зависи до голяма степен от наличието на яснота и адекватност в интерпретирането на специфичните цели и задачи на отделните фактори за преодоляване на антиобществените прояви на децата и юношите.** За съжаление, това е един от най-конфликтните аспекти на взаимодействието – в реалността битуват погрешни разбирания, които съдействат за прехвърляне на отговорностите от една институция към друга. Всъщност липсата на съгласуваност и координиране на взаимодействията, особено между семейството и училището, блокира реализацията на техните ресурси относно профилактиката на деструктивните поведения.

В процеса на изграждане на механизмите за регулиране на взаимодействието между семейството и училището за превенция на асоциалните прояви на децата и юношите централна се оказва ролята на училището и провежданата от него цялостна политика за управление на поведенческите прояви на учениците. Разработването на организационните и методологическите въпроси е логически свързано с наличието на концептуална яснота и точност на педагогическите разсъждения.

Според Уилям Бор терминът „**превенция**“ се отнася до интервенциите, които настъпват преди появата на поведенческите нарушения. Авторът разграничава две разновидности на превенцията – **универсална** (за всички) и **селективна** (насочена към определени рискови групи). Основната идея на изследователите, занимаващи се вече три десетилетия с въпросите на превенцията, е за намаляване на влиянието на рисковите фактори или прилагането на отдиференцираната от Фарингтън „**парадигма за превенция на рисковия фактор**“ (Вог, 2004: 374 – 375). Стратегията на тази теоретична рамка е свързана с **идентифициране на факторите, които увеличават вероятността за проява на асоциално поведение по-късно във времето, както и с предотвратяване и отстраняване на тяхното действие.** Някои от тези фактори са свързани с индивидуалните детски характеристики (импулсивност, хиперактивност, агресивност, затруднения в обучението), други – с **особеностите на семейното възпитание** (несигурна привързаност, малтретиране на детето, неефективни практики на семейно управление и лош родителски надзор).

Прецизирането на понятийно-терминологичния апарат, свързан с превенцията на проблемните поведения в детството и юношеството, спомага както за разкриване на новите тенденции във функционалното предназначение на възпитанието, така и за определяне на неговата роля в общото съдържание на превенцията. Необходимо е също така да се отдиференцират основните понятия, които отразяват поведенческите отклонения на децата и юношите.

Асоциалното поведение се определя като „повтарящи се нарушения на социално предписаните модели на поведение“ и обикновено включва агресията, вандалицината, откритото неподчинение на възрастните, нарушенията на социалните норми и правила и т.н. (Simcha-Fagan, & Langner, 1986; Van Acker, 2007: 5). Според Ван Акер и неговите колеги насилието и агресията са особено важни антисоциални поведения, към тях се отнасят още и престъпността, злоупотребата с наркотични вещества, сексуалните извращения, бягството от дома, от училището, кражбите и т.н.

В много от изследванията понятията „насилие“ и „агресия“ се използват като синоними. Анализирането на визираната проблематика се затруднява от недостатъчното отдиференциране и уточняване на основните понятия. Както съвсем точно подчертава В. Златанова, *насилието е само един от възможните резултати на агресивното поведение*. Обикновено насилието се разглежда като резултат от агресивното поведение на отделния индивид. Невинаги агресивността прераства в насилие, както и насилие понякога извършват хора, които в нормални обстоятелства трудно биха могли да бъдат окачествени като агресивни (Златанова, 2004: 18). Агресивните поведенчески прояви варират в широк континиум от разнообразни форми на физическо и психическо насилие до сексуална злоупотреба, малтретиране и negliжиране.

Агресивността се приема като причина за насилието и неговото присъствие в ежедневието. Съществуват разнообразни определения за насилието, но най-често то се дефинира като „действие, чиято цел е вреда“ или „като поведение, чийто резултат е личностна вреда или деструкция“ (Златанова, 2004: 18 – 19).

Голяма част от противоречията в научната общност относно прецизирането на понятията „емоционално разстройство“ и „поведенческо разстройство“ се пораждат от съществуването на значителни неясноти и двусмислия в употребата на тези термини. В същото време в реалната педагогическа практика тези деца, а и учителите, които ги обучават и възпитават, имат нужда от подкрепа и изясняване на проблемите. Много често се използват фрази като „неподходящо поведение“ или „адекватни междуличностни отношения“, които довеждат до най-разнообразни интерпретации в зависимост от различните критерии за оценка на *подходящо* и *неподходящо*, *приемливо* и *неприемливо*, *адекватно* и *неадекватно*, *добро* и *лошо* и т.н. Освен това съществуват сериозни притеснения за склонността на хората да изолират в общуването децата и юношите, които са етикетирани като „социално дезадаптирани“. И по този начин, вместо да им се предостави необходимата компетентна професионална подкрепа, те биват квалифицирани като „неблагонадеждни“ и това до голяма степен провокира задълбочаването на техните проблеми.

Причините за определени поведенчески прояви, дефинирани като *дисфункционални* или *проблемни*, са изключително многообразни. В прак-

тиката се наблюдава припокриване и съчетаване на различни видове поведенчески отклонения (като агресивност, неприемливо отношение към съучениците и т.н.).

Определянето на емоционалните и поведенческите разстройства е източник на много научни спорове и дискусии на различно равнище. Някои специалисти настояват тези термини да се заменят с други, по-подходящи и по-приемливи за съответните езикови и социокултурни контексти. Докато специалистите спорят, в практиката проблемите се задълбочават, родителите, учителите и всички останали, които са ангажирани с възпитанието и обучението на подрастващите във формалната и неформалната образователна среда, срещат сериозни затруднения относно начините, по които трябва да се справят с проблемните детски и юношески поведения. В изследването не се използват термините „*проблемни деца*“ или „*трудни деца*“, които много често се срещат в речника на педагозите, тъй като оказват негативно влияние върху развитието на младите хора. Необходимо е да се обсъждат поведенчески прояви, а не да се правят обобщения, генерализирани квалификации, които могат да имат мултиплициращ негативен ефект за бъдещото личностно формиране на отделното дете (или тийнейджър).

Изясняването на възпитателните аспекти на общуването с децата с проблемно поведение е свързано с проучване на ролята на социалната им компетентност, отношенията с родителите и учителите, както и общуването с връстниците за по-късната повторяемост на деструктивните прояви с течение на времето, за трайността (продължаване на съществуването) на проблема, училищните резултати и одобрението на партньорската група от гледна точка на модераторските (защитните и изострящите) и независимите ефекти. Лизбет Хенкриксън и Ан-Маргарет Ридъл подчертават значимостта на въпроса дали социалната компетентност на децата, отношенията с учителите и общуването с връстниците функционират като защитни или влошаващи фактори за адаптацията на проблемните деца (Henricsson & Rydell, 2006: 347).

Според Сикети, Тод, Гарбър, Събийн и др. интерналните и екстерналните прояви на дисфункцията (смущенията във функционирането) са двете **най-значими измерения на детските поведенчески проблеми** (Henricsson, & Rydell, 2006: 348).

**Екстерналните проблеми** се характеризират с поведения, които нанасят някаква вреда на други хора или причиняват смущения, объркване и безпорядък, такива като импулсивност, враждебно неподчинение, разрушително поведение, избухлив нрав, хиперактивност (Achenbach, 1990). Тези проблеми изглеждат много стабилни и са свързани с дългосрочни негативни резултати, като например училищната неуспеваемост и престъпността (Campbell и др., 1994; Hymel и др., 1990; Ladd и Burgess, 1999; Loeber, 1990 /По Henricsson, L. & A.-M. Rydell, 2006: 348).

**Интерналните нарушения** се изразяват посредством **интронаказателни емоции** (*intropunitive emotions* – насочени към самообвинение и враждебност на индивида към себе си, свързани с търсене на вина у себе си; към тях се отнасят емоции като страх, тревожност, срам и т.н.) и настроения като тъга, вина и притеснения, както и чрез самота, затвореност и соматични оплаквания (Rutter и др., 1970; Zahn-Waxler и др., 2000; Henricsson, & Rydell, 2006: 348).

Въз основа на обзора на резултатите от множество научни изследвания на Йенсен, Хардман, Еган и др. Роджър Пиренджело и Джордж Джулиани приемат, че като цяло децата и юношите с **емоционални и поведенчески разстройства** изпитват изключителни затруднения, когато се опитват да изградят по подходящ начин връзките и взаимодействията със своите връстници, братя и сестри, родители и учители. Тези млади хора също така имат трудности и проблеми в начина, по който реагират на поставените им учебни и социални задачи, които представляват съществена част от техния образователен процес. Понякога те може да експонират прекалено много неподходящи поведенчески прояви или да имат сериозен дефицит в общуването с другите. В други случаи децата и юношите с емоционални и поведенчески разстройства могат да не успеят да овладеят основните умения, които са необходими за успешното участие в образователните дейности (Pierangelo, & Giuliani, 2008).

В контекста на новите житейски реалности в българското общество приоритетно се очертава необходимостта от преосмисляне и осъвременяване на фундаментални постановки и концепции, свързани с преодоляването на социалните, емоционалните и поведенческите проблеми на децата и юношите. Както съвсем точно се изразява Б. Шоу: „*Прогресът е невъзможен без промени – онези, които не могат да променят мисленето си, нищо не могат да променят*“.

Обобщеният анализ на данните, получени от многобройните изследвания, които се фокусират върху детерминираността на проблемното поведение в детството и юношеството, представляват надеждно научно доказателство в подкрепа на тезата за решаващата роля на възпитанието за развитието на агресията и деструктивността при подрастващите. Въпреки че проблемните поведения са резултат от влиянието на множество комплексно действащи фактори на различно равнище (макросреда, микросреда, индивидуални фактори и пр.), **степената и спецификата на това влияние се опосредства от начина, по който то рефлектира върху възпитателните взаимодействия, най-вече в семейната общност.** Именно поради това вниманието се съсредоточава върху **преосмислянето на специфичните начини за активизиране на възпитателните ресурси на семейството, училището, религиозните общности, средствата за масова комуникация и пр. във връзка с преодоляване на влиянието на деструктивните фактори в нашето общество.**

Игнорирането и подценяването на *възпитанието като защитен фактор* задълбочава неблагоприятното въздействие на множеството негативни явления в социалната ни действителност (безработица, бедност, недоверие в институциите, насилие в междуличностното общуване, нарастваща престъпност и пр.). Особено внимание заслужава анализирането на проблема за развитието на принудителните цикли в междуличностното общуване дете – родител, учител – ученик, ученик – ученик и пр., като предпоставка за научаване и подсилване на агресивните поведенчески модели (Попова, 2011).

Ефективното възпитание насърчава и обезпечава цялостното личностно развитие и здравословното психосоциално функциониране на отделния индивид (компетентност, емоционална устойчивост, справяне със стреса, самочувствие, самоуважение, решаване на проблеми и пр.). Основният фокус относно разкриването на превантивните аспекти на възпитанието е върху *развитието на социалната компетентност и самоконтрола у децата и юношите*. Анализът на литературните източници по визириания проблем потвърждава тезата, че адекватното и ефикасно възпитание е най-добрата гаранция против развитието на агресивни и деструктивни поведенчески модели в детството и юношеството.

Визията за ефикасността на първичните превантивни инициативи се фокусира върху решаващата роля на възпитанието и се базира на идеята за *мултипликативното влияние на рисковите фактори*. Като цяло се установяват (Попова, 2011: 322 – 323) следните най-важни условия за успешност на превантивните инициативи:

1. *Прецизиране в областта на теоретичното обосноваване на превантивните намеси по отношение на тяхната съдържателна насоченост, интензивност, продължителност и честота, както и уточняване на конкретните ангажименти на участниците.*

2. *Съобразяване с многофакторната детерминираност на различните влияния от природната и социалната среда върху възпитанието на подрастващите.*

3. *Постигане и поддържане на балансираност в мисленето за възпитанието и неговата роля като рисков и защитен фактор и определяне на „праговите ефекти“, свързани с влиянието на възпитателните фактори.*

4. *Поставяне на необходимите акценти върху развитието на социалните умения и промяната на поведението на подрастващите в разнообразни житейски ситуации (решаване на междуличностни проблеми, вземане на решения, прилагане на различни конструктивни стратегии за преодоляване на стреса, изграждане на емоционална устойчивост в силно напрегнати ситуации и при наличие на негативен натиск от възрастни и съученици и пр.).*

5. *Навременност в реализацията на превенцията преди появата на екстернални и интернални проблеми при децата и насочеността към поддържане на тяхното благополучно и здравословно развитие.*

6. *Адаптиране на превантивните намеси във връзка с възрастовите и индивидуалните особености на всяко дете, спецификата на семейната ситуация и особеностите на социокултурния контекст.*

7. *Използване на активни иновационни възпитателни стратегии.*

8. *Насърчаване на съпартнирането и взаимното разбиране между родителите при възпитанието на подрастващите.*

Внасянето на яснота и прецизирането на основните понятия, свързани с възпитанието и превенцията са свързани директно с възможността за осъществяване на действително ефективни инициативи и намеси на различно ниво (семейство, училище, консултативни центрове, религиозни институции, културно-просветни учреждения и пр.). Концептуалното уточняване прогнозира създаването на благоприятни условия за намирането на адекватни ориентири за професионална намеса, която обикновено се осъществява посредством екипи от различни специалисти (педагогически съветник, учител, психолог, социален педагог, ресурсен учител и др.).

## ЛИТЕРАТУРА

- Златанова, В. (2004). *Нелигитимното насилие*. София: ИК „Квазар“.
- Попова, Сн. (2006). Предизвикателствата на глобализацията и смисълът на възпитанието в съвременното българско общество. В: *Активност и адаптация на личността в условията на промени*, Том 1. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Попова, Сн. (2011). *Превантивните аспекти на възпитанието*. София: Издателство „ПРОПЕЛЕР“.
- Радев, Пл., Александрова, А. (2009). *Философия на образованието*. Издателство „Фабер“.
- Сапунджиева, Кл. (2004). Размисли за възпитанието. *Педагогика*, кн. 1, с. 28 – 33.
- Bor, W. (2004). Prevention and treatment of childhood and adolescent aggression and antisocial behaviour: a selective review. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 38: 373 – 380.
- Henricsson, L. & A.-M. Rydell (2006). Children with Behaviour Problems: The Influence of Social Competence and Social Relations on Problem Stability, School Achievement and Peer Acceptance Across the First Six Years of School. *Infant and Child Development*, 15: 347 – 366.
- Miller, Gl., Brehm, K., Whitehouse, Sh. (1998). Reconceptualizing School-Based Prevention For Antisocial Behavior Within A Resiliency Framework. *School Psychology Review*, Vol. 27 Issue 3, p. 364.
- Pierangelo, R. & Giuliani, G. (2008). *Classroom management for students with emotional and behavioral disorders: a step-by-step guide for educators*. Corwin Press, A SAGE Company, California.

- Sugai, G., R. Horner (2008). What We Know and Need to Know about Preventing Problem Behavior in Schools. *Exceptionality*, Vol. 16 Issue 2, 67 – 77.
- Van Acker, R. (2007). Antisocial, Aggressive, and Violent Behavior in Children and Adolescents Within Alternative Education Settings: Prevention and Intervention, *Preventing School Failure*, Vol. 51, No.2.

## UPBRINGING AND PREVENTION: CONCEPTUAL AND TERMINOLOGICAL CLARIFICATIONS

**Abstract.** The main focus of the study is on the conceptualization of the importance of upbringing for the prevention of child behavior. This paper confirms the idea that the preventive aspects of upbringing are the most important part of the overall system to prevent anti-social behavior. The emphasis on the role of upbringing as a protective factor extends the scientific analysis focuses on the diverse educational contextual factors that contribute to overcome the destructiveness, social aggression and interpersonal conflicts in communication and support the development of social competence and emotional stability of adolescents. Theorizing the function of educational interactions in the overall system to prevent antisocial behavior of adolescents contributes to achieving full and adequate understanding of issues related to child and adolescent problem behaviors.

✉ **Dr. Snezhana Popova, Assoc. Prof.**  
Department of Pedagogy  
Faculty of Pedagogy  
South-West University „Neofit Rilsky“  
E-mail: sap1962@abv.bg